

S&V Transparant

De variabele pensioenuitkering

Praktische handvatten voor het maken van de juiste keuzes

14 juni 2016

Opmerkingen vooraf

De 'Wet verbeterde premieregeling' is op 14 juni 2016 aangenomen door de Eerste Kamer. Deze wet maakt het mogelijk om een pensioenkapitaal na pensioeningang voor risico van de pensioengerechtigde te blijven beleggen: de zogenaamde 'variabele pensioenuitkering'.

De wet schrijft niet exact voor hoe een variabele pensioenuitkering moet worden vormgegeven. Het wordt bewust aan de contractpartijen (werkgever, werknemersvertegenwoordigers, pensioenuitvoerder) overgelaten om de mogelijke producten hierbij te bedenken. Deze pensioenuitvoerder kan zowel een pensioenfonds, een verzekeraar als een premiepensioeninstelling zijn.

Dit vormgeven van een nieuwe verbeterde premieregeling is een complex vraagstuk waar veel bij komt kijken. In deze S&V Transparant hebben wij getracht de nieuwe mogelijkheden en gevolgen van bepaalde keuzes op een zo eenvoudig mogelijke en transparante manier toe te lichten.

1. Inleiding

Op 14 juni 2016 is de 'Wet verbeterde premieregeling' aangenomen door de Eerste Kamer. De wet treedt naar verwachting niet eerder dan 1 augustus 2016 in werking. Vanaf de inwerkingtreding wordt het mogelijk om een pensioenkapitaal na pensioeningang voor risico van de pensioengerechtigde te blijven beleggen: de zogenaamde 'variabele pensioenuitkering'. Daardoor ontstaat naar verwachting een hoger pensioen. De keerzijde is dat het pensioen daardoor ook onzekerder en minder stabiel wordt.

De wet heeft impact op beschikbare premieregelingen (en kapitaalregelingen), onafhankelijk of die regeling door een pensioenfonds, een verzekeraar of een premiepensioeninstelling wordt uitgevoerd. Pensioenuitvoerders die een dergelijke regeling uitvoeren zullen op korte termijn beslissingen en acties moeten (onder)nemen, in verband met de verschillende keuzemogelijkheden en nieuwe vereisten die deze nieuwe wet tot gevolg heeft.

Ondanks dat pensioenuitvoerders niet verplicht zijn om een variabele pensioenuitkering aan te bieden, heeft de wet wel degelijk gevolgen; zelfs als er binnen een premieovereenkomst voor gekozen wordt om géén variabele pensioenuitkering aan te bieden. In dat geval zal een deelnemer bijvoorbeeld vanaf de inwerkingtreding van de wet de mogelijkheid moeten krijgen om het opgebouwde kapitaal over te dragen naar een verzekeraar ('shoprecht') en zal er voor deze deelnemers vóór 1 januari 2018 een separate leeftijdsafhankelijke risico-afbouw moeten worden opgezet (bijvoorbeeld door middel van een lifecycle).

In hoofdstuk 2 van deze S&V Transparant wordt ingegaan op de gevolgen van een variabele pensioenuitkering en in hoofdstuk 3 leggen wij uit hoe een variabele pensioenuitkering in de praktijk werkt. Vervolgens gaan wij in hoofdstuk 4 en 5 uitgebreid in op het brede scala aan keuzemogelijkheden die de Wet verbeterde premieregeling biedt en geven wij voor contractpartijen (werkgever, werknemersvertegenwoordigers, pensioenuitvoerder) handvatten voor het maken van de juiste keuzes.

In de bijlage wordt een schematisch voorbeeld gegeven van hoe de risicodeling in de praktijk werkt.

2. Waarom een variabele pensioenuitkering?

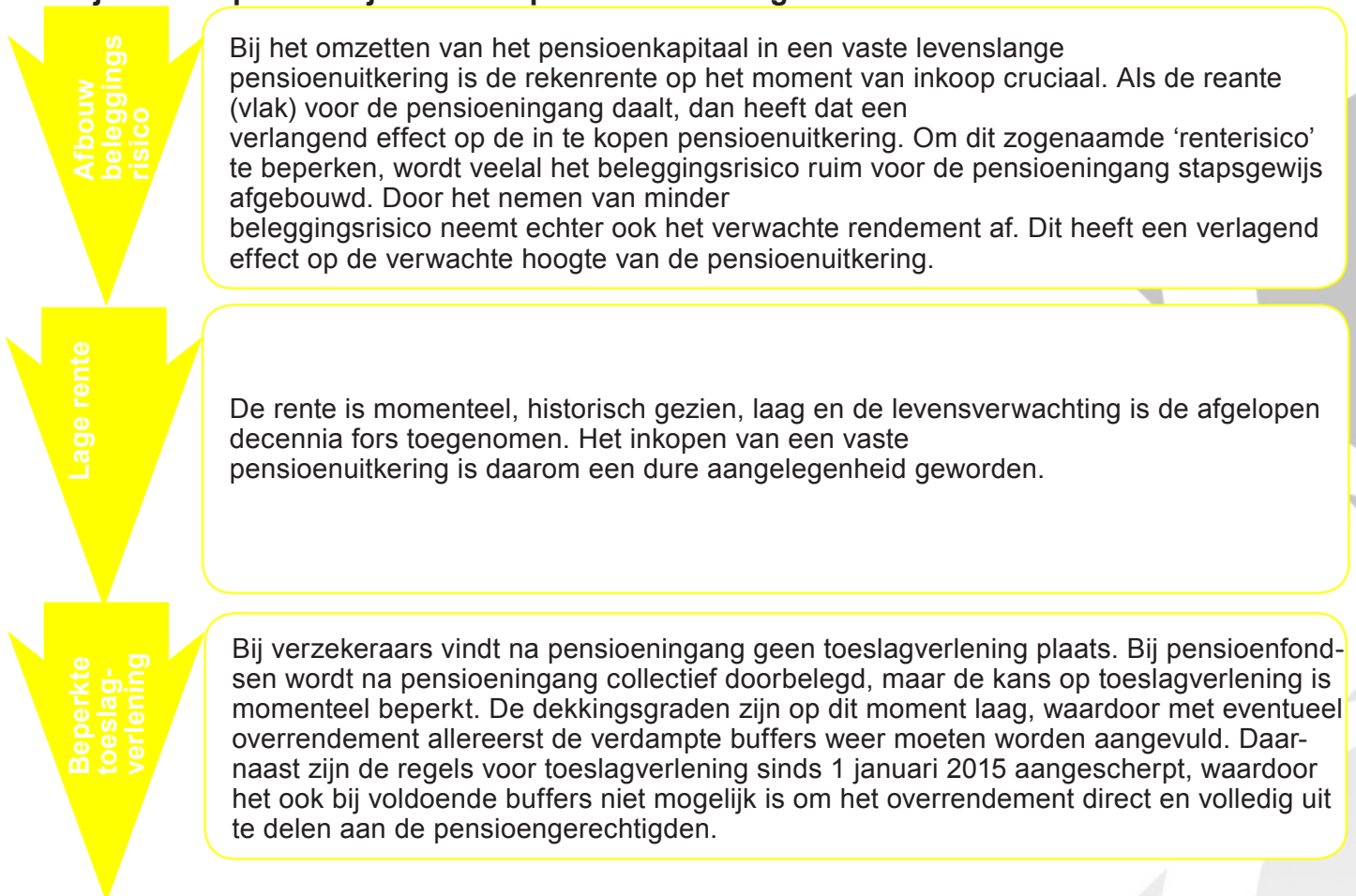
Hoe werken beschikbare premieregelingen en kapitaalregelingen ook alweer?

Bij beschikbare premieregelingen en kapitaalregelingen wordt voor de deelnemer gedurende de opbouwfase een pensioenkapitaal bij elkaar gespaard en belegd. Uiterlijk op de pensioendatum wordt dit pensioenkapitaal gebruikt voor het inkopen van een vaste levenslange pensioenuitkering (een "vaste pensioenuitkering"). De hoogte van de pensioenuitkering is onder andere afhankelijk van de hoogte van de rente en de levensverwachting op het moment van inkoop.

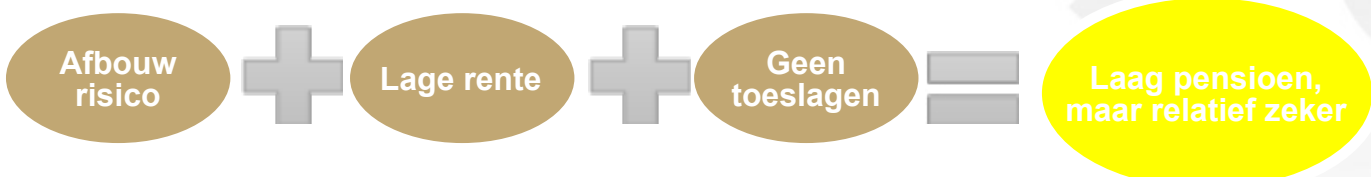
De hoogte van de pensioenuitkering staat vanaf het inkoopmoment vast, er wordt dan geen of een beperkt risico gelopen. De pensioenuitkering kan niet zomaar worden verlaagd, tenzij het pensioen fonds genoodzaakt is om de pensioenrechten te korten of de verzekeraar failliet gaat.

Een verhoging van de uitkering is na de inkoop evenmin vanzelfsprekend, aangezien hiervoor bij pensioenfonds en strenge regels gelden en er bij verzekeraars niet wordt doorbelegd na de pensioeningang.

Wat zijn de knelpunten bij een vaste pensioenuitkering?

Conclusie: Beschikbare premieregelingen (en kapitaalregelingen) leiden momenteel tot een relatief lage pensioenuitkering, met geen of een beperkte kans op toeslagverlening.

Wat zijn de gevolgen van een variabele pensioenuitkering?

Geen harde garanties

Bij een variabele pensioenuitkering wordt het mogelijk om voor risico van de pensioengerechtigde door te beleggen. De pensioenrechten zijn niet langer 'gegarandeerd', waardoor het voor de pensioenuitvoerder niet langer noodzakelijk is om forse buffers aan te houden. Dit heeft een verhogend effect op de in te kopen pensioenuitkering, maar zorgt ook voor een onzekerder pensioen.

Minder afbouw risico voor ingang

Doordat de pensioenuitkering minder afhankelijk is van de rentestand op één moment, is het niet langer noodzakelijk om het beleggingsrisico voor pensioeningang fors af te bouwen. Hierdoor wordt het mogelijk om in de periode (vlak) voor de pensioendatum risicovoller te beleggen dan dat nu het geval is. Door het risicovoller beleggen wordt het verwachte beleggingsrendement hoger, wat in een naar verwachting hogere pensioenuitkering resulteert.

Meer risico na ingang

Doordat ná pensioeningang voor risico van de pensioengerechtigde kan worden doorbelegd, ontstaat naar verwachting overrendement dat kan worden gebruikt voor het verhogen van de pensioenuitkering. Dit leidt tot een naar verwachting (op termijn) hogere pensioenuitkering dan wanneer een vaste levenslange pensioenuitkering wordt ingekocht.

Let op:

Méér beleggingsrisico betekent ook: een grotere kans op verlagingen, een minder stabiele pensioenuitkering en dus meer onzekerheid voor de pensioengerechtigde. In hoofdstuk 4 gaan wij nader in op de kans op een verlaging van de pensioenuitkering en de hoogte daarvan, bij verschillende mogelijke varianten van de variabele pensioenuitkering.

Conclusie: Een variabele pensioenuitkering leidt naar verwachting tot een hogere, maar meer onzekere pensioenuitkering.

Geen garanties

Minder afbouw risico

Meer risico na ingang

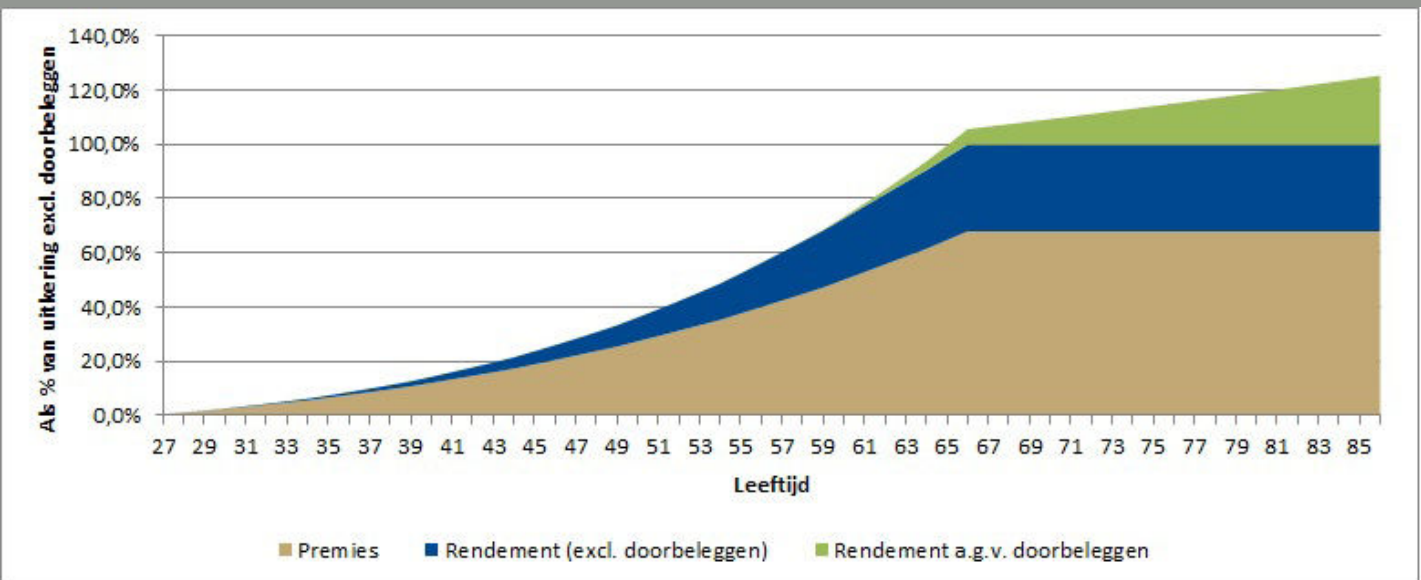
Naar verwachting een hoger, maar onzekerder pensioen

Voorbeeld

In onderstaand vereenvoudigd voorbeeld is het effect van doorbeleggen na de pensioendatum illustratief weergegeven voor een verwacht scenario. Bij dit voorbeeld kan het volgende worden toegelicht:

- Er is uitgegaan van een beleggingsmix op basis van 50% zakelijke waarden (4% rendement) en 50% vastrentende waarden (1,5% rendement). Het beleggingsrisico wordt in de variant zonder doorbeleggen in de 10 jaar voor de pensioenrichtleeftijd stapsgewijs afgebouwd van 50% zakelijke waarden / 50% vastrentende waarden naar 100% vastrentende waarden. In de variant met doorbeleggen wordt het beleggingsrisico voor de pensioendatum niet afgebouwd en wordt de beleggingsmix na pensioeningang iets minder risicovol vastgesteld op 35% zakelijke waarden / 65% vastrentende waarden.
- Het pensioenkapitaal op de pensioendatum bestaat in dit voorbeeld voor circa 50% uit betaalde premies (bruine vlak) en voor circa 50% uit rendement over deze premies (blauwe vlak).
- Doordat beleggingsrisico niet wordt afgebouwd voor de pensioeningang, ontstaat een beperkt hogere pensioenuitkering op de pensioendatum (groene vlak tot 67-jarige leeftijd).
- Doordat na de pensioendatum beleggingsrendementen direct worden verwerkt in de hoogte van de pensioenuitkering, ontstaat in het verwachte scenario geleidelijk een hogere pensioenuitkering (groene vlak vanaf 67-jarige leeftijd).

Grafiek 1. Wat is het effect van doorbeleggen op de hoogte van de pensioenuitkering?

Conclusies in een verwacht scenario:

Het extra beleggingsrisico vóór pensioeningang leidt tot een beperkt hogere uitkering.
Het extra beleggingsrisico ná pensioeningang leidt tot een significant hogere uitkering.
Maar let op, méér risico betekent ook: grotere kans op verlagingen en meer onzekerheid.

3. Hoe werkt een variabele pensioenuitkering in de praktijk?

Randvoorwaarden

De wet schrijft niet exact voor hoe een variabele pensioenuitkering moet worden vormgegeven. Het wordt bewust aan de contractpartijen overgelaten om de mogelijke producten hierbij te bedenken. Een variabele pensioenuitkering is risicovoller dan een vaste pensioenuitkering, daarom stelt de wet wel een aantal randvoorwaarden:

1. De aanvangshoogte van de variabele pensioenuitkering moet op basis van de risicovrije rentetermijnstructuur voor pensioenfondsen (incl. UFR) en de resterende levensverwachting worden vastgesteld.
2. De voorwaarde dat het pensioen levenslang moet worden uitgekeerd blijft van kracht.
3. De beleggingsresultaten, maar ook de resultaten op het langlevensrisico, hoeven niet direct volledig te worden verwerkt in de variabele pensioenuitkering. Het wordt namelijk mogelijk om de resultaten te spreiden over een periode van maximaal 10 jaar.
4. Tijdens de uitkeringsperiode is de pensioenuitvoerder verantwoordelijk voor het prudent beleggen en heeft deze de wettelijke plicht te handelen in het belang van de pensioengerechtigde.
5. Er gelden aanvullende informatievoorschriften voor de variabele pensioenuitkering, zodat de (gewezen) deelnemer vooraf en tijdens de uitkeringsperiode kan inschatten wat de risico's zijn.

Welke pensioenen kunnen 'variabel' zijn?

- Pensioenen uit (zuivere) premieovereenkomsten en kapitaalovereenkomsten. Vooralsnog kunnen bijvoorbeeld eindloon- en middelloonregelingen of zuivere vrijwillige premieovereenkomsten zonder werkgeversbijdrage niet de vorm krijgen van een variabele pensioenuitkering.
- Pensioenen die onder de Pensioenwet vallen. Voor nettopensioenen bij een pensioenfonds is echter nog niet duidelijk of aan de wettelijke voorwaarde dat er een werkgeversbijdrage van minimaal 10% moet zijn, kan worden voldaan. Hier wordt nader onderzoek naar gedaan.
- Ouderdoms- en partnerpensioenen op spaarbasis. Het wezenpensioen wordt meestal op risicobasis toegekend en mag daarom niet in de vorm van een variabel pensioen worden toegekend. Het partnerpensioen bij overlijden vóór de pensioendatum wordt regelmatig op risicobasis verzekerd: dan is er geen variabele pensioenuitkering mogelijk.

Welke risico's kunnen worden gedeeld?

De nieuwe wet komt voort uit de wens om doorbeleggen na de pensioenleeftijd mogelijk te maken, maar maakt ondertussen veel meer mogelijk dan alleen het doorbeleggen na de pensioenleeftijd.

Pensioenuitvoerders kunnen bij een variabele pensioenuitkering namelijk de volgende risico's op de individuele pensioengerechtigde afwentelen (individuele risicodeling) of op een groep pensioengerechtigden (collectieve risicodeling):

1. Het beleggingsrisico, inclusief het renterisico (individueel of collectief).
2. Het micro langlevensrisico: het risico dat de deelnemers binnen een collectief, bij een voldoende grote en vooraf gedefinieerde risicotoedelingskring, langer leven dan verwacht (ontwikkeling sterfresultaat; altijd collectief).
3. Het macro langlevensrisico: het risico dat de levensverwachting bij een pensioenuitvoerder in de toekomst toeneemt ten opzichte van de huidige verwachting (ontwikkeling levensverwachting; individueel of collectief).

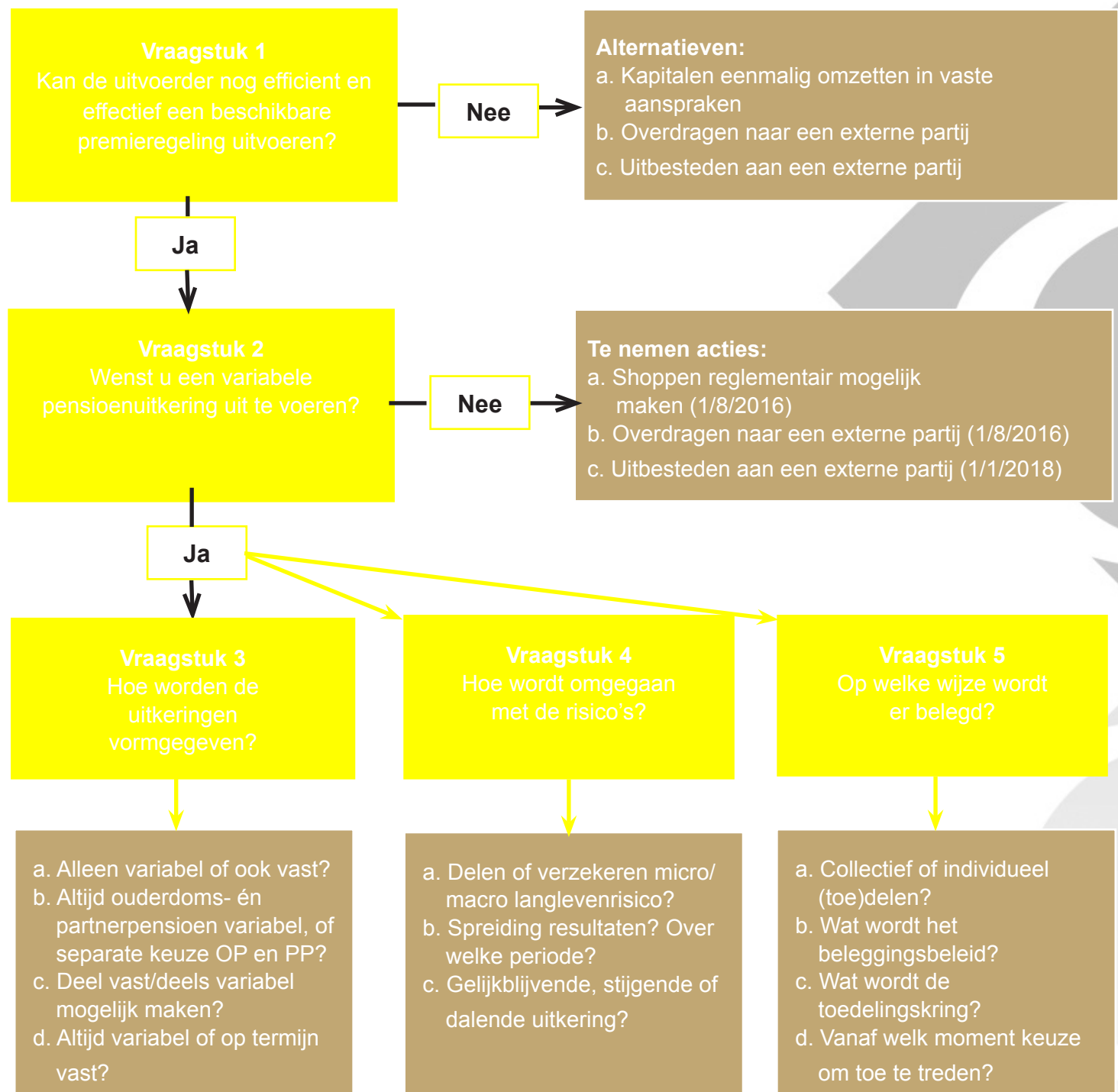
Welke mogelijkheden zijn er nog meer? (zie hoofdstuk 4 voor nadere uitwerking)

- De resultaten op zowel het beleggingsrisico als het langlevensrisico kunnen gespreid worden verwerkt in de hoogte van de pensioenuitkering over een periode van maximaal 10 jaar. Er kan bij een variabele pensioenuitkering worden gekozen voor een gelijkblijvende of een met een vast percentage stijgende of dalende geprojecteerde uitkering. Maximaal 10 jaar vóór de pensioenrichtleeftijd kan worden toetreden tot een toedelingskring.

4. Welke keuzes zijn er verder?

Contractpartijen (werkgever, werknemersvertegenwoordigers, pensioenuitvoerder) moeten de keuze maken of zij de deelnemers een variabele pensioenuitkering willen aanbieden en zo ja, in welke vorm. In dit hoofdstuk gaan wij in op de keuzes die contractpartijen op korte termijn zullen moeten maken met betrekking tot de variabele pensioenuitkering.

In de volgende paragrafen worden vijf belangrijke vraagstukken, die in onderstaand stroomschema zijn weergegeven, toegelicht:

Vraagstuk 1: Kan de uitvoerder nog efficiënt en effectief een beschikbare premieregeling uitvoeren?

Ondanks dat pensioenuitvoerders niet verplicht zijn om een variabele pensioenuitkering aan te bieden, heeft de wet wel degelijk gevolgen; zelfs als ervoor gekozen wordt om géén variabele pensioenuitkering aan te bieden. In dat geval zal een deelnemer bijvoorbeeld de mogelijkheid moeten krijgen om het opgebouwde kapitaal over te dragen naar een verzekeraar ('shoprecht') en zal er voor deze deelnemers een separate leeftijdsafhankelijke risico-afbouw moeten worden opgezet. Het

pensioenfonds dient dan derhalve minimaal twee methodes voor het afbouwen van het risico (naarmate de leeftijd toeneemt) te hebben: minimaal één voor de vaste pensioenuitkering en minimaal één voor de variabele pensioenuitkering (bijvoorbeeld twee lifecycles).

Daarnaast nemen de zorgplicht en communicatievereisten toe, ook indien alleen een vaste uitkering wordt aangeboden. De pensioenuitvoerder moet in ieder geval een 'redelijke periode' (de AFM heeft 6 maanden aangegeven) voorafgaand aan de datum waarop het pensioen ingaat, dan wel voorafgaand aan het moment dat de keuze bepalend wordt voor het beleggingsbeleid, aan de deelnemer de keuze voorleggen tussen een vaste uitkering en een variabele pensioenuitkering. Daarbij moet de pensioenuitvoerder de pensioengerechtigde relevante informatie geven over de gevolgen en risico's van een variabele pensioenuitkering: de hoogte van een vast pensioen en van een variabel pensioen, uitgaande van een pessimistisch, verwacht én optimistisch scenario.

De wet betekent een toename van de complexiteit van de uitvoering van beschikbare premieregelingen, waardoor het voor relatief kleine en/of gesloten (bij)sparregelingen de vraag is of een pensioenfonds dit nog efficiënt en effectief kan uitvoeren. Dit is naar onze mening de eerste vraag die deze pensioenfondsen zichzelf zouden moeten stellen: heeft het uitvoeren van de huidige regeling nog meerwaarde? Er zijn veel pensioenfondsen die slechts een paar miljoen spaarkapitaal hebben staan in oude (gesloten) premieregelingen. Voor dergelijke regelingen kunnen de jaarlijkse uitvoeringskosten al gauw toenemen tot meer dan 1% van het opgebouwde spaarkapitaal.

Deze pensioenfondsen doen er naar onze mening verstandig aan om te overwegen of de uitvoering van de regeling beëindigd zou moeten worden en een keuze te maken tussen:

- **Alternatief a:** De opgebouwde spaarkapitalen kunnen eenmalig binnen het fonds worden omgezet in vaste pensioenrechten. Gelet op de huidige lage rente speelt de evenwichtige belangenbehartiging een belangrijke rol als het gaat om de te hanteren inkoopfactoren.
- **Alternatief b:** De opgebouwde spaarkapitalen kunnen worden overgedragen naar een externe partij zoals een verzekeraar, PPI of APF. Het pensioenfonds is dan geen partij meer.
- **Alternatief c:** De uitvoering kan worden uitbesteed aan een externe partij, zoals een verzekeraar of PPI. Het pensioenfonds blijft dan wel het aanspreekpunt voor de deelnemers.

Vraagstuk 2: Wenst u een variabele pensioenuitkering uit te voeren?

Als de regeling groot genoeg is om efficiënt en effectief uitgevoerd te kunnen worden, dient de volgende vraag zich aan: is een variabele pensioenuitkering gewenst? Contractpartijen zullen moeten bepalen of zij een variabele pensioenuitkering willen gaan aanbieden. Daarbij is belangrijk of een variabel pensioen in het belang van de pensioengerechtigde geacht wordt te zijn. Om dat te beoordelen moeten de extra kosten van de uitvoering van een variabel pensioen worden afgezet tegen het verwacht resultaat op het doorbeleggen en de risico's die daarbij gelopen worden. Het lijkt voor de hand te liggen deze keuze te baseren op de risicobereidheid van de deelnemers en pensioengerechtigden. Indien er weinig animo voor een variabele pensioenuitkering is, lijkt het aanbieden hiervan een kostbare aangelegenheid.

In de toelichting op het aangepaste ontwerpbesluit verbeterde premiereregeling d.d. 8 april 2016 wordt de structurele regeldruk van de wet geschat op circa € 50.000 per jaar. Pensioenuitvoerders dienen zich bewust te zijn van de verwachte extra kosten van het mogelijk maken van een variabele pensioenuitkering, afgezet tegen het belegd spaarkapitaal. Bij een spaarkapitaal van € 20 miljoen en geschatte jaarlijkse kosten van € 50.000, bedragen de kosten bijvoorbeeld jaarlijks 0,25% van het spaarkapitaal.

Indien ervoor gekozen wordt om geen variabele pensioenuitkering aan te bieden, dienen de volgende stappen te worden genomen:

- **Per 1 augustus (?) 2016** moeten deelnemers die voor een variabele pensioenuitkering kiezen, reglementair de mogelijkheid krijgen om het kapitaal over te dragen naar een pensioenuitvoerder die aan deze wens kan voldoen ('shoprecht').
- **Per 1 augustus (?) 2016** moet de communicatie aan deelnemers voldoen aan de nieuwe wetgeving.
- **Vóór 1 januari 2018** dient er minimaal één leeftijdsafhankelijke risico-afbouw te zijn voor de vaste pensioenuitkering en minimaal één leeftijdsafhankelijke risico-afbouw voor de (te shoppen) variabele pensioenuitkering.

Vraagstuk 3: Hoe worden de uitkeringen vormgegeven?

Indien gekozen wordt voor een variabele pensioenuitkering, moeten keuzes gemaakt worden over de vormgeving van het variabele pensioen. In de meest uitgebreide vorm wordt de hoogte van de variabele pensioenuitkering periodiek (minimaal één keer per jaar) herrekend op basis van het nieuwe kapitaal, de nieuwe risicovrije rekenrente en de (eventueel nieuwe) toekomstige levensverwachting. Het beleggingsrisico (incl. renterisico), het macro langlevensrisico en het micro langlevensrisico worden in deze meest uitgebreide vorm gedragen door de pensioengerechtigde(n). Hoe groter het risico voor de pensioengerechtigde, hoe belangrijker het is om hem daarover goed voor te lichten.

Er kan ook voor gekozen worden om niet alle risico's op de pensioengerechtigde(n) af te wentelen. De keuzes daarin worden aan de productvorming van de marktpartijen overgelaten. Bij deze keuze kan meespelen dat er voor een variabel pensioen zonder enige garanties geen vereist eigen vermogen hoeft te worden aangehouden.

Bij de vormgeving hoort ook het nadenken over de details van de regeling:

- Wordt alleen een variabele pensioenuitkering aangeboden of wordt daarnaast ook een vaste pensioenuitkering aangeboden?
- Wordt er een apart keuzerecht gegeven voor zowel het ouderdomspensioen als het partnerpensioen of kan er alleen eenmalig gekozen worden voor een variabel of vast ouderdoms- én partnerpensioen?
- Indien de pensioenuitvoerder zowel een variabele als een vaste pensioenuitkering aanbiedt, dient het dan voor een deelnemer ook mogelijk te worden om deels een vaste en deels een variabele pensioenuitkering aan te kopen?
- Blijft de uitkering levenslang variabel of wordt op termijn overgegaan op een vaste variant?

Voor pensioenfondsen kan er een voordeel zijn om alleen een variabele pensioenuitkering aan te bieden. Voor pensioenfondsen is het namelijk, onder voorwaarden, toegestaan om af te wijken van de standaardkeuze voor een vaste pensioenuitkering indien deelnemers geen keuze aangeven. Dit kan een voordeel zijn, omdat dan de collectiviteitskring naar verwachting ook sneller gevuld wordt, waardoor de risico's in een grotere groep (en dus beter) kunnen worden gedeeld. De praktijk leert immers dat deelnemers meestal geen keuze maken en daardoor onder de standaardkeuze vallen. Naast dat sprake moet zijn van een pensioenfonds dat alleen een variabele pensioenuitkering aanbiedt, gelden hiervoor de volgende voorwaarden:

- Er wordt een collectief toedelingsmechanisme gehanteerd.
- De partijen die betrokken zijn bij de vaststelling, wijziging of intrekking van de pensioenovereenkomst zijn overeengekomen dat de variabele pensioenuitkering de standaardkeuze is.
- De (gewezen) deelnemer is uitdrukkelijk gewezen op de consequenties van het niet of niet-tijdig reageren.

Vraagstuk 4a: Delen of verzekeren micro/macro langlevensrisico?

Het micro en macro langlevensrisico kan worden gedeeld of verzekerd. Het verzekeren van het micro of macro langlevensrisico is echter niet gratis, waardoor een lagere aanvangsuitkering zal resulteren dan wanneer dit risico wordt gedeeld. Immers, er zal dan door de pensioenuitvoerder een buffer moeten worden aangehouden, te financieren uit het opgebouwde pensioenkapitaal, om eventuele schokken op te kunnen vangen.

Het herverzekeren van het micro of macro langlevensrisico door een pensioenfonds is lastig, er zijn vrijwel geen herverzekeringsconstructies mogelijk die het langlevensrisico volledig afdekken. Bij een pensioenfonds ligt het daarom voor de hand om het micro en macro langlevensrisico te delen, zoals dat momenteel ook al (weliswaar onder andere voorwaarden) het geval is bij vaste pensioenuitkeringen. Als de contractpartijen het micro of macro langlevensrisico niet bij de pensioengerechtigde(n) wensen neer te leggen, ligt een verzekeraar als pensioenuitvoerder wellicht het meest voor de hand.

Micro langlevensrisico

Als het micro langlevensrisico wordt gedeeld, dan heeft een afwijking van de werkelijke sterfte binnen het collectief ten opzichte van de verwachte sterfte effect op de hoogte van de pensioenuitkering. Overlijden er meer mensen dan verwacht, dan wordt er binnen het collectief een positief sterfteresultaat behaald en stijgt de pensioenuitkering van degenen die in leven blijven. Overlijden er minder mensen dan verwacht, dan wordt een negatief sterfteresultaat behaald en daalt de pensioenuitkering van degenen die in leven blijven.

Als het micro langlevensrisico niet wordt herverzekerd, dan worden deze sterfteresultaten binnen het collectief logischerwijs ook collectief toegedeeld. Dat houdt in dat als er door overlijden bijvoorbeeld 0,1% méér kapitaal is vrijgefallen dan verwacht, de uitkeringen van alle deelnemers binnen de toedelingskring met hetzelfde percentage van 0,1% (al dan niet gespreid) worden verhoogd.

Macro langlevensrisico

Als het macro langlevensrisico wordt gedeeld, dan heeft een eventuele wijziging in de levensverwachting effect op de hoogte van de pensioenuitkering. Als er een nieuwe overlevingstafel wordt gepubliceerd en de levensverwachting neemt toe, dan stijgt de inkoopfactor en daalt de pensioenuitkering. Mocht de levensverwachting afnemen, dan geldt het omgekeerde: de inkoopfactor daalt, waardoor de pensioenuitkering stijgt.

Bij het macro langlevensrisico is het, naast de collectieve toedeling, ook mogelijk om de resultaten individueel¹ toe te delen. Op het moment dat de levensverwachting wijzigt, is het effect hiervan op de inkoopfactoren afhankelijk van de leeftijd van de pensioengerechtigde. Het effect kan bijvoorbeeld voor relatieve jongeren groter zijn dan voor relatieve ouderen of andersom. Het is zelfs mogelijk dat er voor bepaalde leeftijden een positief resultaat optreedt en voor andere leeftijden een negatief resultaat.

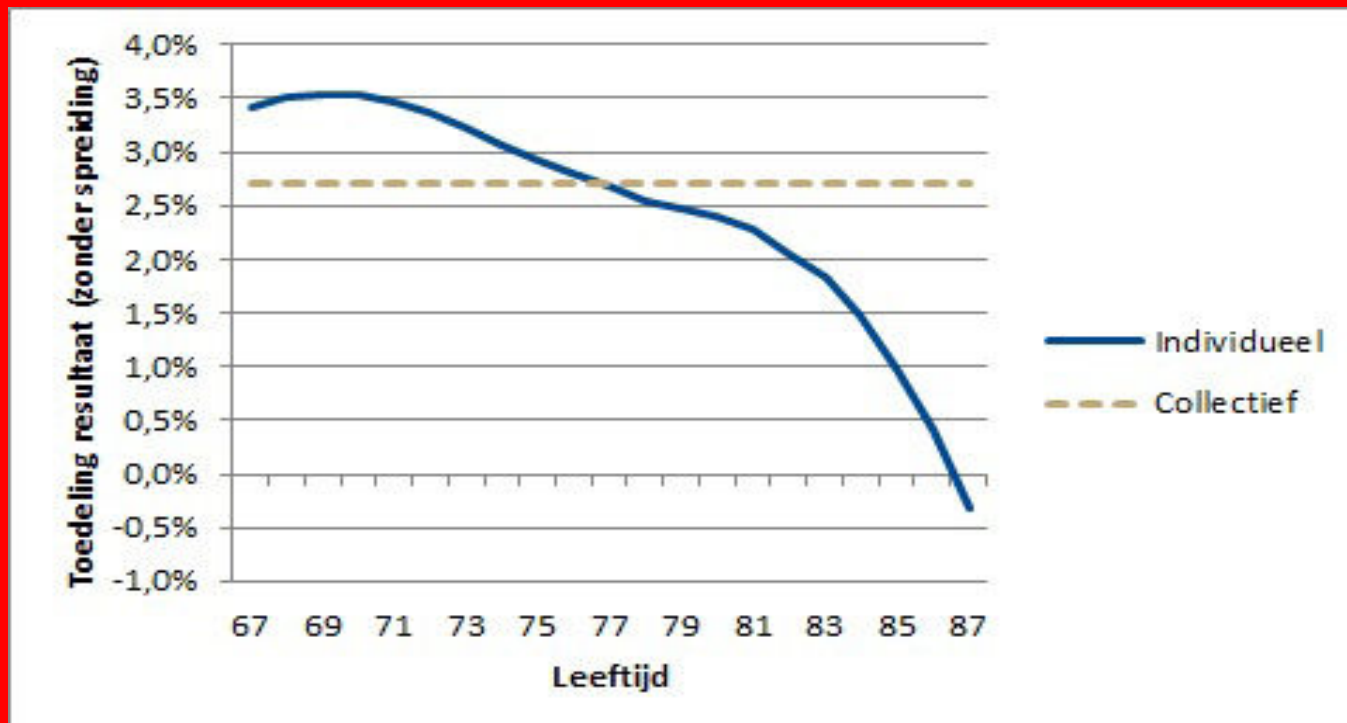
Het collectief delen van het macro langlevensrisico beperkt individuele uitschieters, zoals dat nu ook bij pensioenfondsen gebeurt na pensioeningang. Immers, een stijging van de levensverwachting leidt momenteel tot een daling van de collectieve dekkingsgraad. Het collectief delen van het langlevensrisico ligt derhalve het dichtst bij de huidige vormgeving van solidariteit binnen een collectief pensioenfonds. Wel leidt dit tot herverdeling tussen pensioengerechtigden. Om het leeftijdsafhankelijke effect te compenseren zal dan namelijk pensioenkapitaal moeten worden overgeheveld van de ene leeftijdsgroep naar de andere leeftijdsgroep.

1. Bij individuele toedeling mag er geen sprake zijn van onderscheid o.b.v. geslacht.

Voorbeeld delen macro langlevensrisico: individuele of collectieve toedeling?

In onderstaand voorbeeld (zonder spreiding van resultaten) neemt het individuele resultaat af van circa +3,5% op 67 jaar naar iets onder de 0% op 87 jaar. Indien het macro langlevensrisico collectief wordt gedeeld, krijgen alle deelnemers de gemiddelde verhoging van circa 2,7%.

Grafiek 2. Delen macro langlevensrisico: individueel of collectief?

Conclusie: Collectieve toedeling van de resultaten op het macro langlevensrisico leidt tot herverdeling tussen pensioengerechtigden.

Vraagstuk 4b: Spreiding resultaten? Zo ja, over welke periode?

Zoals reeds vermeld wordt het mogelijk om de beleggingsresultaten en de resultaten op het macro en micro langlevensrisico te spreiden over een periode van maximaal 10 jaar. Door de resultaten te spreiden wordt de hoogte van de variabele pensioenuitkering stabiel. De kans in enig jaar op een (grote) verlaging van de pensioenuitkering wordt kleiner. Door de resultaten te spreiden kunnen de uitgesmeerde overrendementen immers eventuele tegenvallers in enig jaar opvangen. Wel neemt ook de kans in enig jaar op een grote verhoging van de pensioenuitkering af, omdat uitschieters worden 'gemiddeld' (zie de tabel op de volgende pagina).

Schokken moeten dakpansgewijs worden verwerkt: binnen een periode van maximaal 10 jaar kunnen positieve en negatieve resultaten elkaar dus (gedeeltelijk) compenseren. De spreidingsperiode dient voor positieve en negatieve resultaten even lang te zijn. Bij spreiding moeten de uitgestelde toekomstige aanpassingen onvoorwaardelijk worden ingeboekt en verwerkt worden in de pensioenuitkeringen van de bij aanvang van de spreidingsperiode tot de 'toedelingskring' behorende personen. De toedelingskring dient een vooraf gedefinieerde, gesloten groep te zijn.

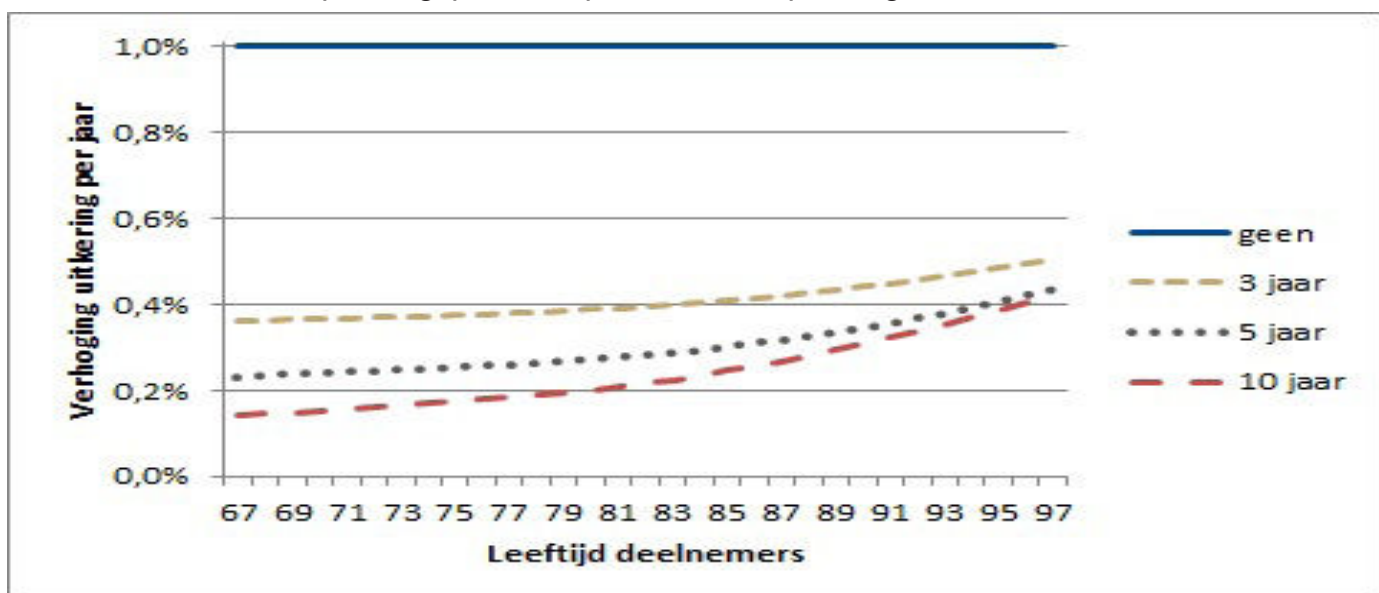
Het spreiden over een lange periode heeft echter ook een aantal nadelen:

- Door de resultaten over een (te) lange periode te spreiden, zal de hoogte van de pensioenuitkering in de eerste jaren na toetreding zich slechts beperkt ontwikkelen;
- De resultaten in de eerste jaren blijven lang doorwerken in de jaren daarna;
- Spreiding in combinatie met collectieve toedeling heeft een herverdelend effect tussen leeftijdsgroepen. Dit effect is groter bij een lange spreidingsperiode.

Het spreiden van de resultaten kan collectief of individueel plaatsvinden. In de individuele variant wordt de verhoging van de uitkering na spreiding per leeftijdsgroep vastgesteld op basis van de resterende levensverwachting. Aangezien relatieve ouderen een kortere resterende levensverwachting hebben dan relatieve jongeren, dienen de resultaten voor ouderen eerder te worden verwerkt in de hoogte van de pensioenuitkering.

Bijvoorbeeld: indien 1% resultaat wordt gespreid over 3 jaar, ontvangt een 67-jarige ieder jaar een iets meer dan 0,33% hogere uitkering. Een 97-jarige leeft echter naar verwachting nog slechts 2 jaar (bijvoorbeeld), waardoor circa 0,5% verhoging van de uitkering nodig is om toch de 1% volledig uit te delen. In onderstaande grafiek wordt dit leeftijdsafhankelijke effect weergegeven voor een aantal spreidingsperioden.

Grafiek 3. Effect spreidingsperiode op individuele spreiding resultaten

Effecten spreiden resultaten

In onderstaand vereenvoudigd voorbeeld wordt het effect van het spreiden van de resultaten weer gegeven, waarbij achtereenvolgens een totaal jaarresultaat van +6%, -/3%, +4,5%, -/3% en +1,5% wordt behaald (beleggingsresultaat + macro en micro langlevensresultaat).

Stel dat gekozen wordt voor een spreiding van de resultaten over een periode van drie jaar: Bij spreiding over drie jaar wordt ongeveer 1/3e (= 1/drie jaar) van het jaarresultaat dakpansgewijs uitgesmeerd en verwerkt in deze drie jaar. In de praktijk dient het uitsmeren van de resultaten actuariael correct te gebeuren, waardoor de toegekende resultaten iets hoger zijn dan 1/3e van het jaarresultaat. Dit is in dit vereenvoudigde voorbeeld buiten beschouwing gelaten.

Geen spreiding

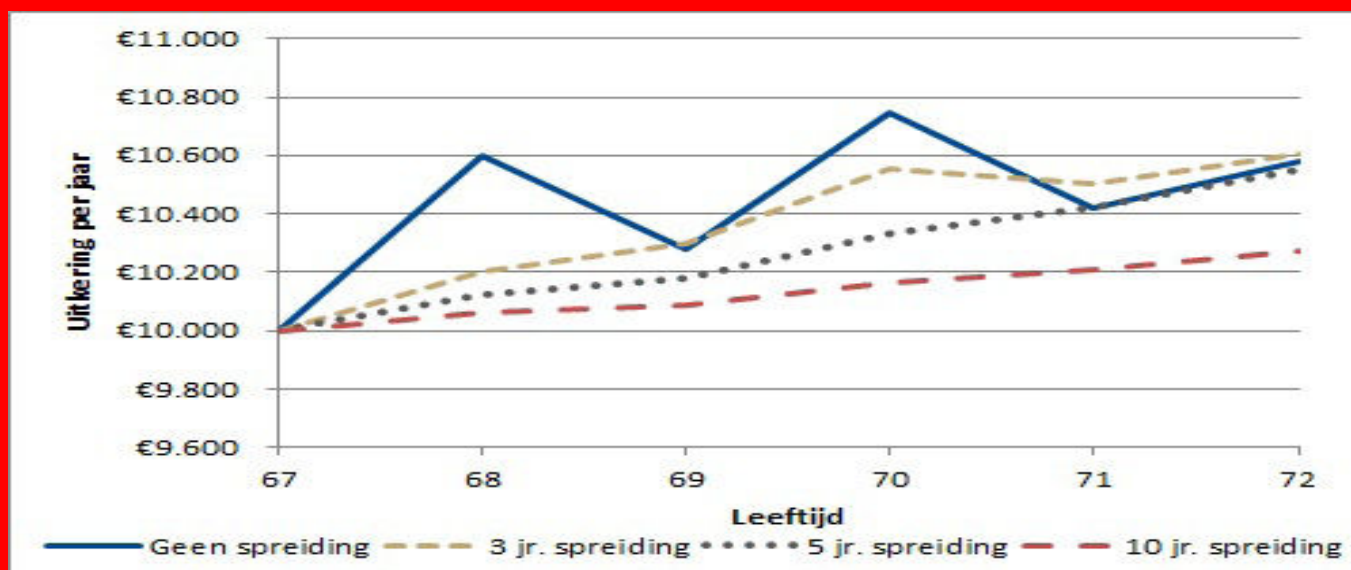
Jaar 1: € 10.000 +6,0% = € 10.600
 Jaar 2: € 10.600 -3,0% = € 10.282
 Jaar 3: € 10.282 +4,5% = € 10.745
 Jaar 4: € 10.745 -3,0% = € 10.422
 Jaar 5: € 10.422 +1,5% = € 10.579

Spreiding over 3 jaar

€ 10.000 +2% = € 10.200 (totaal +2,0%)
 € 10.200 +2% -1% = € 10.300 (totaal +1,0%)
 € 10.300 +2% -1% +1,5% = € 10.557 (totaal +2,5%)
 € 10.557 -1% +1,5% -1% = € 10.502 (totaal -0,5%)
 € 10.502 +1,5% -1% +0,5% = € 10.606 (totaal +1,0%)

In onderstaande grafie wordt het verloop van de variabele pensioenuitkering in het vereenvoudigd de voorbeeld grafisch weergegeven voor geen spreiding en spreiding van de resultaten over 3, 5 en 10 jaar.

Grafiek 4. Effect spreiden resultaten op verloop pensioenuitkering.

In onderstaande tabel worden de kansen in enig jaar op een (grote) verlaging en een (grote) verhoging weergegeven voor een vereenvoudigd voorbeeld bij een 'gelijkblijvende' uitkering.

Effect spreidingsperiode bij 'gelijkblijvende' variabele pensioenuitkering

Spreiding	Kans op verlaging		Gem. ver- laging	Kans op verhoging		Gem. verhoging
	> 0%	> 3%		> 0%	> 3%	
Geen	44%	28%	-/ 4,8%	56%	41%	+6,9%
3 jaar	37%	15%	-/ 2,9%	63%	37%	+4,5%
5 jaar	34%	10%	-/ 2,4%	66%	35%	+3,9%
10 jaar	30%	6%	-/ 1,8%	70%	33%	+3,4

Conclusie: Hoe langer de spreidingsperiode, hoe stabielere de uitkering en hoe kleiner de kans op een (grote) verlaging van de pensioenuitkering.

Vraagstuk 4c: Gelijkblijvende, stijgende of dalende uitkering?

Er kan bij een variabele pensioenuitkering worden gekozen voor een gelijkblijvende of een met een vast percentage stijgende geprojecteerde uitkering (net zoals momenteel ook mogelijk is bij het inkopen van een vaste uitkering), maar er kan ook gekozen worden voor een dalende geprojecteerde uitkering. Het inkopen van een vaste daling is niet mogelijk bij het inkopen van een vaste uitkering.

Een zogenaamde gelijkblijvende geprojecteerde uitkering wil zeggen dat als er geen resultaten gerealiseerd worden, de uitkering in hoogte gelijk blijft. Uiteraard kan de uitkering wel wijzigen als gevolg van overrendement of resultaten op het langlevensrisico. Bij een stijgende of dalende geprojecteerde uitkering zal, ook bij het ontbreken van beleggings- en sterfteresultaten, de hoogte van de uitkering stijgen respectievelijk dalen. Met een vaste daling / stijging van de variabele pensioenuitkering wordt derhalve een in principe dalende / stijgende uitkering bedoeld.

De gedachte achter het inkopen van een dalende uitkering is dat de daling vervolgens gecompenseerd kan worden door het verwachte overrendement. De uitkering zou dan in euro's gelijk moeten blijven, maar stijgt niet mee met de inflatie. De vaste daling mag ten hoogste 35% van het verschil in de parameter voor het aandelenrendement van pensioenfondsen (6,75%) en de risicovrije rente bedragen: op dit moment kan de vaste daling daarom maximaal ongeveer 1,8% per jaar bedragen.

Indien het werkelijke rendement gelijk is aan de ingekochte vaste daling, blijft de uitkering gelijk (indien de resultaten niet worden gespreid).

Door een veronderstelde daling kan de pensioenuitkering bij ingang hoger zijn, omdat het inkopen van een dalende uitkering goedkoper is dan een gelijkblijvende uitkering. Voor een stijgende uitkering geldt het omgekeerde: omdat dit relatief duur is, is de pensioenuitkering bij ingang lager dan bij een gelijkblijvende uitkering.

De keuze voor een gelijkblijvende, stijgende of dalende variabele pensioenuitkering is daarnaast ook van significante invloed op de kans op een (grote) verlaging of (grote) verhoging in enig jaar. Door een dalende uitkering in te kopen neemt de kans op een (grote) verlaging in enig jaar significant toe. Deze variant is derhalve aanzienlijk risicovoller dan de gelijkblijvende uitkering, doordat verwacht toekomstig overrendement wordt gebruikt voor het verhogen van de aanvangsuitkering. Als dit verwachte overrendement vervolgens niet wordt gemaakt, heeft dat een verlagend effect op de hoogte van de pensioenuitkering en een nog groter verlagend effect op de waarde van het pensioen in termen van koopkracht. Bij de stijgende uitkering geldt precies het omgekeerde: dit is de meest veilige variant met relatief lage kansen op (grote) verlagingen.

Belangrijke vragen om een goed besluit te kunnen nemen over de in te kopen uitkering zijn:

- Hoe belangrijk is het voor de deelnemers dat de uitkering meegroeit met de inflatie? Of is het voor deze groep wellicht belangrijker om vlak na pensionering meer te besteden te hebben dan op hogere leeftijd?
- Is het inkopen van een dalende of stijgende uitkering uitlegbaar aan de deelnemers?
- Hoe groot mag de kans zijn op een (grote) verlaging in enig jaar van de pensioenuitkering?

Effecten gelijkblijvende, stijgende en dalende variabele pensioenuitkering

In onderstaande tabel wordt het effect van een gelijkblijvende, dalende of stijgende uitkering op de hoogte van de aanvangsuitkering weergegeven.

Op pensioendatum	Kapitaal	/	Inkooptarief	=	Uitkering	Toelichting
Gelijkblijvende uitkering:	300.000	/	15,000	=	20.000	Een dalende uitkering is relatief goedkoop, hierdoor wordt de aanvangsuitkering hoger
1,5% dalende uitkering:	300.000	/	13,125	=	22.857 (+14%)	
1,5% stijgende uitkering:	300.000	/	17,250	=	17.391 (-13%)	

Een **stijgende** uitkering is relatief duur, hierdoor wordt **de aanvangsuitkering lager**.

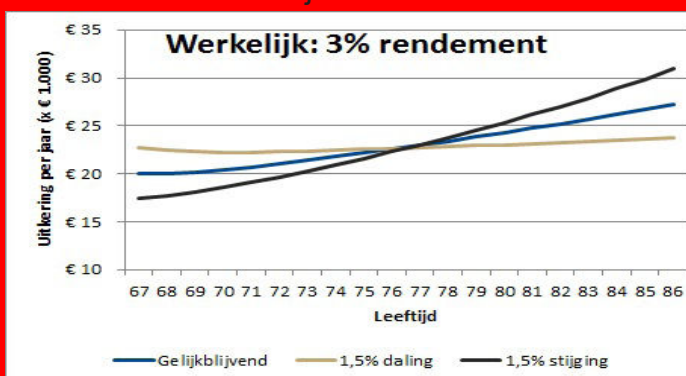
In onderstaande tabel worden de kansen in enig jaar op een (grote) verlaging en een (grote) verhoging weergegeven voor een vereenvoudigd voorbeeld bij een spreidingsperiode van 5 jaar.

Voorbeeld: Effect variant in te kopen uitkering bij 5 jaar spreiding

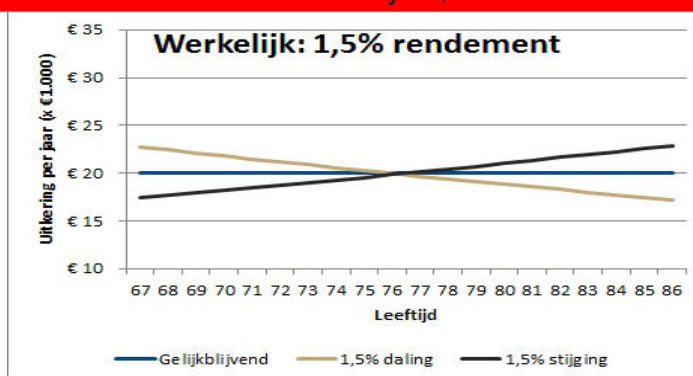
Variant	Kans op verlaging		Gem. ver- laging	Kans op verhoging		Gem. verhoging
	> 0%	> 3%		> 0%	> 3%	
Gelijk	34%	10%	-/- 2,4%	66%	35%	+3,9%
Dalend	50%	20%	-/- 2,9%	50%	24%	+3,5%
Stijgend	20%	4%	-/- 1,9%	80%	49%	+4,5%

In het vereenvoudigde voorbeeld is uitgegaan van een risicovrije inkooprente van 1,5%. De vaste stijging en daling zijn gesteld op 1,5%. Er is derhalve een rendement nodig van 3% (= 1,5% + 1,5%) om de vaste daling op te vangen. Het verwachte rendement van 3% wordt in het voorbeeld gerealiseerd. Beleggingsresultaten worden gespreid over 5 jaar. In onderstaande grafieken wordt het verloop van de verschillende variabele pensioenuitkeringen weergegeven bij het behalen van het verwachte rendement (grafiek 5) en het niet behalen van het verwachte rendement (grafiek 6):

Grafiek 5. Werkelijk 3% rendement

Grafiek 6. Werkelijk 1,5% rendement

Conclusies:

Het inkopen van een dalende uitkering leidt tot een hogere uitkering bij aanvang, maar ook tot een groter risico op een verlaging van de uitkering en het niet bijhouden van de prijsinflatie.

Als het verwachte rendement daadwerkelijk wordt gerealiseerd, dan:

- Stijgt de 'gelijkblijvende' uitkering jaarlijks met het overrendement (gespreid).
- Blijft de 'dalende' uitkering ongeveer gelijk, maar niet helemaal. Dit wordt veroorzaakt doordat de resultaten worden gespreid, maar de vaste daling jaarlijks volledig wordt verwerkt.
- Stijgt de 'stijgende' uitkering met de vaste stijging (direct) én het overrendement (gespreid).

Als het werkelijke rendement gelijk is aan het ingeprijsde risicovrije rendement, dan:

- Is de ontwikkeling van de uitkering gelijk aan de ingekochte variant (gelijk/dalen/stijgen).

Vraagstuk 5: Op welke wijze wordt er belegd?

Collectief of individueel (toe)delen?

Het beleggingsrisico ligt bij een variabele pensioenuitkering altijd bij de pensioengerechtigde(n). Bij de vaststelling van de hoogte van de variabele pensioenuitkering wordt ervan uitgegaan dat er jaarlijks een beleggingsrendement ter hoogte van de risicovrije rente wordt gemaakt. Is het gemaakte rendement in enig jaar hoger dan de in de inkoopfactor ingeprijsde risicovrije rente, dan stijgt de pensioenuitkering. Is het gemaakte rendement in enig jaar lager dan de in de inkoopfactor ingeprijsde risicovrije rente, dan daalt de pensioenuitkering.

In de individuele variant, waarbij deelnemers in de uitkeringsfase individueel kunnen doorbeleggen, dragen de pensioengerechtigden in de uitkeringsfase zelf individueel het beleggingsrisico. Bij deze variant ligt naar onze mening ook het individueel toedelen van het macro langlevensrisico en het op individuele basis spreiden van de resultaten voor de hand.

In de collectieve variant, waarbij deelnemers in de uitkeringsfase kunnen doorbeleggen door vanaf de pensioeningangsdatum toe te treden tot een collectief, delen pensioengerechtigden onderling het beleggingsrisico en eventueel het langlevensrisico met elkaar. Tevens is het daarbij mogelijk om geleidelijk toe te treden tot dit collectief, gedurende een periode van maximaal 10 jaar voorafgaand aan de pensioenrichtleeftijd. In deze variant worden deze risico's dus gedeeld in het collectief van pensioengerechtigden. Bij collectief beleggen past naar onze mening ook het collectief toedelen bij een eventuele spreidingsperiode, indien er gekozen wordt voor het spreiden van de resultaten.

Wat wordt het beleggingsbeleid?

Indien na pensioeningang op individuele basis wordt belegd, moeten meerdere beleggingsprofielen worden vastgesteld. Iedere pensioenuitvoerder zal in de individuele variant moeten besluiten hoeveel beleggingsprofielen er worden aangeboden. Het is na pensioeningang overigens niet mogelijk om als deelnemer zelf het individuele beleggingsbeleid te bepalen (geen vrije keuze, maar op basis van het risicoprofiel).

De pensioenuitvoerder dient bij individueel beleggen in verband met de zorgplicht voor iedere deelnemer een individueel risicoprofiel vast te stellen en per deelnemer het beleggingsprofiel toe te passen dat het beste past bij zijn of haar risicoprofiel. Vervolgens dient de pensioenuitvoerder ook periodiek te toetsen of het risicoprofiel nog passend is. Dit lijkt op voorhand een tijdrovende en kostbare exercitie, maar sluit aan bij de wijze waarop bij individuele beleggingsproducten op grond van de Wet Financieel Toezicht advies gegeven moet worden.

Wij verwachten daarom dat de collectieve beleggingsvariant voor de meeste pensioenfondsen een goedkoper en eenvoudiger alternatief is. Bij de collectieve beleggingsvariant is het namelijk mogelijk om één beleggingsbeleid vast te stellen, op basis van de gemiddelde risicohouding van de pensioengerechtigden. De beleggingsmix is van grote invloed op de kans in enig jaar op grote verlagingen, maar ook op het verwachte overrendement en dus op de potentiële groei van de hoogte van de pensioenuitkering.

Vanaf welk moment bestaat de keuze om toe te treden tot de toedelingskring?

Wat wordt de toedelingskring (of kringen) voor collectieve toedeling en vanaf welk moment krijgen (gewezen) deelnemers de keuze voorgelegd om al vóór de pensioenrichtleeftijd toe te treden tot de toedelingskring(en) voor collectieve toedeling? Die toetreding kan op zijn vroegst 10 jaar vóór de pensioenrichtleeftijd.

5. Welke verplichtingen heeft de nieuwe wet altijd tot gevolg?

Uitbreiden shoprecht: vóór inwerkingtreding wet

Bij premie- en kapitaalovereenkomsten bestaat er bij verzekeraars en premiepensioeninstellingen een shoprecht op de pensioendatum. Dit shoprecht bestaat momenteel nog niet bij pensioenfondsen. Er bestaat op dit moment wel een bevoegdheid voor pensioenfondsen om aan shoppen mee te werken. In de nieuwe wet wordt het shoprecht uitgebreid tot pensioenfondsen: er komt ook een shoprecht bij een pensioenfonds als het pensioenfonds alleen een vaste uitkering aanbiedt en de pensioengerechtigde een variabele uitkering wenst en in de omgekeerde situatie als het pensioenfonds alleen een variabele uitkering aanbiedt en de pensioengerechtigde juist een vaste uitkering wenst. Dit zal vóór de inwerkingtreding van de Wet verbeterde premieregeling reglementair worden vastgelegd.

Invoeren nieuwe communicatievereisten: vóór inwerkingtreding wet

De zorgplicht en communicatievereisten nemen toe, ook indien alleen een vaste uitkering wordt aangeboden. De pensioenuitvoerder moet in ieder geval een 'redelijke periode' (de AFM heeft 6 maanden aangegeven) voorafgaand aan de datum waarop het pensioen ingaat, dan wel voorafgaand aan het moment dat de keuze bepalend wordt voor het beleggingsbeleid, aan de deelnemer de keuze voorleggen tussen een vaste uitkering en een variabele pensioenuitkering. Daarbij moet de pensioenuitvoerder de pensioengerechtigde relevante informatie geven over de gevolgen en risico's van een variabele pensioenuitkering: de hoogte van een vast pensioen en van een variabel pensioen, uitgaande van een pessimistisch, verwacht én optimistisch scenario.

Er geldt overigens een tijdelijke (totdat DNB de scenario's heeft gepubliceerd) vereenvoudigde regeling voor de wijze waarop pensioenuitvoerders hun deelnemers moeten informeren over de verwachte hoogte van hun pensioen en de daaraan verbonden risico's. Hierbij mag het pensioenresultaat in het pessimistische en verwachte scenario worden doorgerekend op basis van door DNB te publiceren rendementen.

Risico-afbouw afstemmen op voorkeur voor vast of variabel: vóór 1 januari 2018

Pensioenuitvoerders dienen vóór 1 januari 2018 minimaal twee methodes voor het afbouwen van het risico (naarmate de leeftijd toeneemt) te hebben: minimaal één voor deelnemers die kiezen voor de vaste pensioenuitkering en minimaal één voor deelnemers die kiezen voor de variabele pensioenuitkering. Dit is mogelijk door bijvoorbeeld twee verschillende lifecycles toe te passen, maar ook andere vormen van het afbouwen van het risico zijn toegestaan.

6. Tot slot

In deze S&V Transparant hebben wij uitgelegd hoe een variabele pensioenuitkering in de praktijk werkt. Daarnaast zijn wij uitgebreid ingegaan op het brede scala aan keuzemogelijkheden die de Wet verbeterde premieregeling biedt en hebben wij voor contractpartijen (werkgever, werknemersvertegenwoordigers, pensioenuitvoerder) een aantal handvatten gegeven voor het maken van de juiste keuzes.

Het vormgeven van een nieuwe (verbeterde) premieregeling is een complex vraagstuk waar veel bij komt kijken. Het is naar onze mening onmogelijk om alle aspecten goed te behandelen vóór de ingangsdatum van de wet, op naar verwachting 1 augustus 2016. Wij adviseren contractpartijen dan ook om allereerst alleen te voldoen aan de minimale vereisten van de wet, zoals weergegeven in hoofdstuk 5, om hiermee de tijd te kopen om in de tweede helft van 2016 goed en uitgebreid stil te staan bij de verschillende mogelijkheden en gevolgen van te maken keuzes.

Bijlage: Hoe werkt het delen van risico's in de praktijk?

Onderstaand wordt de werking van een variabele pensioenuitkering schematisch weergegeven. Hierbij is ervan uitgegaan dat de resultaten direct, zonder spreiding, worden verwerkt.

Stap 0: Uitkering op de pensioendatum

Stap	Kapitaal	/	Inkooptarief	=	Uitkering	Toelichting
0. Op pensioendatum	300.000	/	15,000	=	20.000	Op de pensioendatum wordt de uitkering vastgesteld door het kapitaal te delen door het inkooptarief.

Stap 1: Pensioenuitkering

Stap	Kapitaal	/	Inkooptarief	=	Uitkering	Toelichting
Effect pensioenuitkering	-20.000	/	-1,000	=	0	Het doen van een pensioenuitkering heeft geen effect op de hoogte van de uitkeringen in de jaren daarna.
1. Na pensioenuitkering:	280.000	/	14,000	=	20.000	

Stap 2: Beleggingsrendement (voorbeeld: 3% gemaakt, 1,5% benodigd (risicovrije projectierente))

Stap	Kapitaal	/	Inkooptarief	=	Uitkering	Toelichting
Effect rendement:	+8.400 (+3%)	/	+0,210 (+1,5%)	=	+296 (+1,5%)	Als het gemaakte rendement hoger is dan de in de inkoopfactor ingeprijsde risicovrije rente, heeft dat een verhogend effect op de hoogte van de pensioenuitkering in de jaren daarna.
2. Na rendement	288.400	/	14,210	=	20.296	

Stap 3: Sterfteresultaat binnen collectief (voorbeeld: 0,9% werkelijk, 1% verwacht)

Stap	Kapitaal	/	Inkooptarief	=	Uitkering	Toelichting
Effect micro langlevens	+2.596 (+0,9%)	/	+0,142 (+1%)	=	-20 (-0,1%)	Als de werkelijke sterfte binnen het collectief lager is dan de verwachte sterfte, heeft dat een verlagend effect op de hoogte van de pensioenuitkering in de jaren daarna.
3. Na micro langlevens	290.996	/	14,352	=	20.276	

Stap 4 (mogelijk): Aanpassing levensverwachting (voorbeeld: 1% stijging inkooptarief)

Stap	Kapitaal	/	Inkooptarief	=	Uitkering	Toelichting
Effect macro langlevens	0	/	+0,144 (+1%)	=	-202 (-1%)	Als door een wijziging van de levensverwachting het inkooptarief met 1% stijgt, heeft dat een verlagend effect van 1% op de hoogte van de pensioenuitkeringen in de jaren daarna.
4. Na macro langlevens	290.996	/	14,496	=	20.074	

Sprenkels & Verschuren

Sprenkels & Verschuren is een puur Nederlands actuarieel adviesbureau. Wij willen onze klanten helpen om de juiste beslissingen te nemen. Daarbij zijn wij in staat om het zeer ingewikkeld te maken, maar houden het bij voorkeur eenvoudig. Ons team bestaat uit 50 ervaren professionals. Voor meer informatie zie www.sprenkelsenverschuren.nl.

Voor meer informatie over de variabele pensioenuitkering en onze dienstverlening op dat gebied kunt u bellen of mailen naar:

Daan Kleinloog
06 - 20 61 93 60
daan.kleinloog@sprenkelsenverschuren.nl

Tom Dimmendaal
06 - 57 31 71 96
tom.dimmendaal@sprenkelsenverschuren.nl

